

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.4

БУРДІН М.Ю.

**РОЛЬ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТА
ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ**

У статті здійснено критичний аналіз розуміння української сільської землеробської громади як одиниці самоврядування, у структурі якої приватновласницькі сімейно-господарські відносини були домінуючими. Доведено, що поняття «сільська громада» цілком і повністю за своїм змістом відрізняється від «російської поземельної общини». Акцентовано увагу на тому, що українська землеробська сільська громада з її приватновласницькими земельними відносинами закріпила правові норми Литовських Статутів у повсякденну виробничу суспільно-господарську практику та духовну землеробську обрядову культуру, що сприяло її традиціоналізації, консервації та передачі від покоління до покоління, зберігаючи індивідуалізовану форму приватного землеволодіння. Розкрито місце і роль сільської громади у збереженні та відродженні правових норм приватновласницького землеволодіння в козацьку добу та на початку ХХ ст.

Ключові слова: сільська громада, земельні відносини, суб'єкти земельної власності, українське державотворення, історія держави і права.

В статье осуществлен критический анализ понимания украинской сельской земледельческой общины как единицы самоуправления, в структуре которой частнособственнические семейно-хозяйственные отношения были доминирующими. Доказано, что понятие «сельская община» целиком и полностью по своему содержанию отличается от «русской поземельной общины». Акцентировано внимание на том, что украинская земледельческая сельская община с ее частнособственничными земельными отношениями закрепила правовые нормы Литовских Уставов в повседневную производственную общественно-хозяйственную практику и духовную земледельческую обрядовую культуру, что способствовало ее традиционализации, консервации и передачи от поколения к поколению, сохраняя индивидуализированную форму частного землевладения. Раскрыто место и роль сельской общины в сохранении и возрождении правовых норм частновладельческого землевладения в казачества и в начале ХХ в.

Ключевые слова: сельская община, земельные отношения, субъекты земельной собственности, украинское государство, история государства и права.

This article provides a critical analysis of Ukrainian understanding of rural agricultural community as a unit of government, the structure of which is privately owned family-business relations were dominant. It is proved that the concept of “rural community” is entirely different in its meaning from “the Land of the Russian community” The attention that the Ukrainian agricultural rural community with its privately owned land relations strengthened law Lithuanian Statute in the daily production of social and economic practice and spiritual farmer ritual culture that contributed to its tradytsionalizatsiyi, conservation and transfer from generation to generation, while maintaining individualized form of private land. Reveals the place and role of rural communities in the preservation and revival of the law of private land ownership in the Cossack night and in the early twentieth century.

Key words: rural communities, land relations, land ownership entities, Ukrainian state, history of law.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлюється важливістю переосмислення витоків формування земельної власності та її суб'єктів, які були творцями історично перших інститутів державної влади та їх трансформації в генезі українського державотворення. До цього часу в науковій думці домінує концепт про племінну організацію початків Київської Русі та вождівську форму політичної самоорганізації. Таке бачення спотворює дійсну історію держави і права України та розуміння історичних форм земельної власності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз розуміння української сільської землеробської громади як одиниці самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Українська правова думка традиційно використовує у дослідженні земельних відносин на ранніх етапах становлення української державності поняття, які російська історіографія запровадила і розповсюдила в науковій літературі. Серед них слід виокремити два – «плем'я» і «община», які фігурують в історії держави і права України в якості першоджерел соціальної самоорганізації, в структурі якої зароджуються політичні інститути влади. При цьому основні елементи будь-якого державного утворення – територію, етнос і владу – безпідставно взаємоізолюють. У російській науковій думці на першому місці використовується «влада», яка є творцем життєдіяльності суспільства.

Дослідники історії держави і права України згодні в тому, що «політичний союз антів був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності» [1, с. 15]. Проте суспільно-політичний устрій антів окремі автори розглядають з протилежних концептуальних позицій: одні дотримуються думки, що очолювали це об'єднання царі, оточені вельможами, які пізніше сформували панівний клас феодалів і, зосередивши приватні володіння, сформували ієрархічний характер феодалльної власності на землю; інші стверджують, що слов'яни – найбільш чисельний землеробський народ Європи – у переддержавний період самоорганізувалися у великі сільські територіальні громади на основі сімейної приватної власності на землю. Б. Греков звертає увагу на те, що слов'яни на межі античності й середньовіччя мали той же суспільний устрій, що й давні германці, ібери, вірмени, котрі утворили свої держави на новій виробничій базі з селянською громадою в основі [2, с. 27–31]. Об'єктивне вивчення історії держави і права України дає підстави стверджувати, що приватна власність існувала з незапам'ятних часів і була спадковою – переходила з роду в рід.

У процесі дослідження земельних відносин та сільської громади на ранніх етапах становлення української держави і права слід чітко розрізняти російське поняття «община» і українське «громада». Неправомірне запозичення російського терміну «община» в українську державно-правову лексику спотворює об'єктивне бачення вітчизняної історії держави і права. А. Веллнер дав розгорнуту характеристику французького поняття «communal» у зіставленні з російською «общиною», зміст яких нерідко ототожнюється. Він акцентує увагу на тому, що російський переклад поняття «communal» мав би бути «колективний», а не «общинний». Відмінність між колективом і общиною в тому, що в колективі індивідуальні волі відокремлені, самодостатні, а в общині – з'єднані, невиокремлені, підпорядковані загальному [3, с. 11]. Український термін «громада» адекватний французькому «communal» і характеризує соціальне і особистісне начало з виразною уособленою суб'єктністю. Отже, «громада» і «община» не просто не тотожні, а суперечно-несумісні, тобто взаємно виключають одне одного.

Концептуальне бачення української сільської громади в наукових працях М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Володимирського-Буданова та ін. виокремлює основоположну соціальну одиницю – сімейне дворогосподарство, яке має у своїй приватній власності орну землю. Сім'я у розумінні Гегеля реалізується, зокрема, «у зовнішньому існуванні, у власності й майні сім'ї і в турботі про це» [4, с. 154]. У сучасній теорії та історії держави і права України спостерігається тенденція відходу від абсолютизації влади князів, монархів, вождів до з'ясування місця і ролі народу та його освоєної території (землі), які в єдності творять державу і право. Отже, ідея суверенітету народу і території поступово стає домінуючою у процесі пізнання і тлумачення процесів і явищ державного життя українського народу. Свого часу Л. Ребет писав: «Окремо треба спинитися над природничими основами нації: над географічними умовами й біологічним елементом, що своїм постійним діянням впродовж історії творили базу національного росту... Кожна нація посідає певну окреслену територію, з якою пов'язана її доля... Земля, територія, простір – це один із перших чинників, що забезпечують тяглість і тривкість нації. У нашій історії першою назвою держави було слово «земля». Літопис описує, «откуда есть пошла Русская Земля» [5, с. 5–6].

Російська історіографія утвердила концепт станового суспільства з мілітарною загарбницькою політикою [6, с. 252–258]. Цей концепт поділяють і вітчизняні дослідники: «Князі та бояри збільшували землеволодіння і господарства внаслідок захоплення общинних земель і пере-

творення общинників у феодальне залежне населення» [1, с. 21]. Історія формування земельних відносин подається як періодичні завоювання Київським князем навколишніх земель та утвердження великокнязівських доменів. Увага дослідників зосереджується переважно на тій частині українського державно-правового життя, яка стосується уособлених інститутів влади (князів, бояр, дружинників) та їх військової діяльності. Це є концептуальною засадою російського великодержавного мислення і культурної спадщини. На наше переконання, потрібно звернути особливу увагу на домінуючу галузь суспільного виробництва матеріальних і духовних цінностей, які живлять цивілізаційний процес і визначають формування інститутів влади. Такою галуззю в Україні є землеробство. Згідно з висновками М. Покровського українська сільська громада зі своїм індивідуальним приватним господарством жила в більших і менших неукріплених селищах і не виявляла тенденції змінити осілий спосіб життя на кочовий, завойовницький, бродяжницький [7, с. 34–35].

Звільнення української історії держави і права від ідеологічних нашарувань adeptів Російської імперії потребує, по-перше, відокремити проблему самого дослідження; по-друге, вписати її в історичний контекст землеробської цивілізації з її правовими характеристиками; залучити в методологію герменевтику для тлумачення досліджуваних явищ. Згідно з висновками багатьох учених українська правова культура та цивілізаційні цінності істотно індивідуалізовані і соціальні, одухотворено-естетичні, концентровані на сімейному добробуті і мирному житті громади. Центральне значення хліборобства зумовило спорідненість українства з європейськими народами, які також були прикуті до землі і мали осілий спосіб життя. Г. Ващенко вважає, що український хліборобський індивідуалізм «зумовлює необхідність приватної власності, що в житті родини проявляється у бажанні мати свою хату, з любов'ю до волі пов'язується любов до своєї хати, до свого клапця землі» [8, Ч. 1, с. 44]. Державно-правова культура регулювання земельних відносин у сільській громаді розвинулася із сімейної оселі та землі, якою володіє сім'я. Земля і природне середовище були сприятливі для забезпечення сім'ї та продукування сільськогосподарської продукції на ринок. Ю. Липа пише, що з української території ще в переддержавну добу до давнього Понту вивозили від 500 до 1000 пудів риби, 2100 кварт пшениці; крім того, постачали мед, віск, прядиво, худобу, шкіри, хутра [9, с. 60–61]. Земельні відносини як на рівні сім'ї, громади, так і в торговельних зв'язках із сусідніми народами вимагали унормування. Громада творила правила співпраці і співжиття в інтересах кожної сім'ї і цілісної громади. Тому звичаєві норми права сформувалися у переддержавний період і пізніше стали основою «Руської Правди».

В. Богданов, порівнюючи культуру русів-українців та московитів, доходить висновку, що «москалі» завжди здійснювали несправедливу політику по відношенню до корінного населення, що проживало на українських землях, «на першому місці тут стикаються протиріччя між правовими системами, в яких воліють жити різні культури. Одним правове поле заважає, інші не можуть без нього існувати» [10, с. 207]. За часів існування Києворуської держави земельні відносини і права земельної власності вимагали чіткої регуляції, і, ймовірно, саме це змусило князів упорядкувати норми звичаєвого права в писемний документ. У «Руській Правді» міститься достатньо статей, які засвідчують про регулювання земельновласницьких відносин і за своїм змістом мають зобов'язуючий характер, на відміну від правової культури Московщини, в якій норми права мали «карально-устрашаючий» характер. Крім того, «Руська Правда» визнає «автономію (дію приватної особи) за джерело права взагалі». Зміст норм «Руської Правди» спрямований на формування спільного переконання про необхідність всім діяти саме так, а не інакше. Давньоруське право характеризується тим, що воно, по-перше, вимірюється не лише особистісним сумлінням, але й усвідомленням права; по-друге, обов'язковість сили йому надає релігійне значення; право зберігається традицією, а тому порушення його загрожувало руйнуванням звичаєвих традицій, відтак у сільських громадах закликали чинити за звичаєм [11, с. 78–79].

Слід зауважити, що згідно з висновками М. Володимирського-Буданова княжа доба є першим земським періодом (IX–XIII ст.), в якому державне і приватне начала зливаються як рівнозначні, право успадкування повністю зливається із законом, особиста воля – з волею громадською. На відміну від цього, Московська держава вибудовує право за приватним типом (територія держави прирівнюється до «вотчини»), населення прикріплюється до міста, посаду і землі), тобто вся територія є власністю держави, а не сімейних дворогосподарств і сільської громади. Політичні права і права землеволодіння в Московській державі належать тим, хто наймається на державну службу. Лише за Петра I державне право повністю звільняється від приватно-правових начал.

Сільські громади започаткували самоврядування, яке пізніше стало спільним інститутом державної влади всіх Руських земель і, сконцентрувавшись у містах – політичних центрах, інво-

люційно трансформувалося у вічеве самоврядування, відповідно обмежувалась княжа влада, що закріплювалось формальним писемним договором, зміст якого ідентичний хартії. Тут вбачаємо спорідненість із правовою культурою європейської цивілізації, в якій хартія як документ, декларація має політико-правове і соціокультурне значення. Слід зазначити, що земельні відносини в сільській громаді були миролюбними, добродійними, і саме тому всі громади Руських земель, як і їх мешканці, іменували себе «миром», «миряними». Місцева громада («мир») була головною ланкою в системі давньоруського управління і адміністрації як у місті, так і в сільських районах [12, с. 221]. Отже, сільські і міські громади за своєю сутністю були соціополітичними інститутами. Про те, що в сільських громадах земельні відносини ґрунтувались на приватній і громадській власності, засвідчує той факт, що в давньоруському судочинстві елемент індивідуальної волі позивача і відповідача відігравав дуже важливу роль, оскільки суддя обмежувався спостереженням над суперечкою і порівнював засоби і можливості обох сторін [12, с. 227]. Йдеться про те, що тяжба в суді стосувалася в основному приватної власності на землю, майнових збитків дворогосподарств. Особливістю давньоруського права було й домінування майнового відшкодування збитків.

Згідно з висновками С. Шелухина, «Руська Правда» «дихає римським правом» і багато норм звичаєвого права за своїм змістом спільні українцям і римлянам [13]. До християнізації Київської Русі правові інститути були прикладом для багатьох європейських країн [14, с. 53]. Ю. Липа вважає, що традиції українських землеробів містять правове мислення, яке проходить крізь століття; «із спогадів польських судівників в Ряшівщині і Лемківщини, де є обіч польські і українські села, українців відрізняє передусім глибоке відчуття правопорядку і справедливості в суспільному житті» [9, с. 135]. Окремі дослідники духовної і правової культури українців звернули увагу на спільність рис українського і англійського народів, характерних для землеробської цивілізації. В англійців і українців є культ рідного дому, а також неписаний кодекс честі та дисципліна за законом. Прогресивні елементи суспільного устрою України, які пізніше були зафіксовані у Березневих статтях 1654 р., полягали у забороні «стороннім людям» втручатись у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. М. Драгоманов наголошував на близькості Березневих статей до англійської Хартії про Вольності 1215 р., з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивела її до найперевіших держав Європи. Березневі статті одночасно передбачали той шлях розвитку України, яким пішли вже новітні європейські держави, устрій яких кардинально відрізнявся від московських порядків [15, с. 49].

Сільська землеробська громада, на відміну від риболовецьких і мисливських, через природно-кліматичні і культурно-виробничі умови стверджувала приватновласницькі земельні відносини, що закріплювалось у глибинних соціальних почуттях взаємної поваги господарів сімейних дворич. У цьому контексті спостерігаємо в духовній культурі українського села, особливо в господарсько-обрядовій культурі, єдиний і тісно взаємопов'язаний ряд символів цілісної історії хліборобства, ядром якого є господар сімейного дворища, а символом його багатства є священний хліб – коровай. Ці символи-образи духовної культури українського селянства мають ритуальне значення, вони присутні в піснях, обрядах, танцях і оздобі хати й дворища. Х. Вовк, досліджуючи українські землеробські обряди, звернув увагу на те, що підготовка та випічка короваю має досить складний церемоніал: молодіці співають пісні, благословляють землю і просять Бога і Божу Матір допомогти їм виконати завдання. У святковому церемоніалі символічно поєднують число сім із випічкою короваю: брали воду з семи різних криниць, пшеницю, що росла на семи різних полях, мололи на семи жорнах, зерно брали із семи кіп, яйця – від семи білих курочок, масло – з семи макітр, а масло – збите від семи корів [16, с. 245]. Обряди були пов'язані зі зміною пори року, особливо з настанням весни, осінніх жнив і зимового сонцестояння. Ці свята мали безпосереднє відношення до сільського господарства. Тим самим сільське господарство зробило перший рішучий крок до сучасної цивілізації [17, с. 506]. Саме сільська громада творила обрядову сільськогосподарську національну культуру, яка, по-перше, мала європейський цивілізаційний характер; по-друге, несла в собі політичний контекст народоправства.

Радянська теорія та історія держави і права розглядала правові норми земельних відносин на абстрактному, раціонально-логічному рівні, тобто формально. Формалізоване право не може бути життєдайним, якщо воно не проникає в глибини суспільної свідомості, психології та не стає невід'ємною частиною духовної культури. Сказане вище про окремі символи хліборобської культури українського народу засвідчує, що саме в обрядовій культурі правові норми набувають суспільного ціннісно-сміслового значення. Правові норми, що містяться в писемних законодавчих актах, мають у суспільній свідомості лише номінативне значення і виконують споглядальну

функцію, що є змістом правової термінології. Засвоєння юридичного значення державно-правової лексики, яка є тканиною правових норм, може бути ідейно-смісловим лише тоді, коли вони входять у людську екзистенцію, тобто життя як єдність практики, духовного спілкування і спільного розуміння смисложиттєвих цінностей. І. Нечуй-Левицький вважав, що українська національна хліборобська обрядовість виділяється в життєдіяльності глави сімейного дворища і сільської громади найбільш істотно, життєдайне та уособлює ті цінності, згустком яких є виробничі, сімейно-побутові і суспільно-політичні відносини [18, с. 30].

Історія української сімейно-побутової господарської культури має власні закономірності, які тісно пов'язані з етапами розвитку державно-правового устрою та земельної власності, що була і залишалась визначальним чинником хліборобської цивілізації. О. Братко-Кутинський вважає, що українська хліборобська спільнота у своєму національному і міфологічному мисленні сформувала упродовж багатьох століть національно-хліборобську духовну культуру, в основі якої найвищі цінності гуманізму, тобто звеличення людини, що працює на землі та створює багатства для себе і народу. Такої національної культури не могла витворити російська імперська держава, тому що, «завоювавши суміш народів і навіть рас, створила суперечливу мішанину звичаїв, фольклору, способів життя і мислення» [19].

На раціональному рівні правосвідомість відділена від буттєвості суспільної психології; лише після усвідомлення і набуття правових знань у практичній життєдіяльності, яка супроводжується духовними переживаннями і співпереживаннями, право стає дієвим. З точки зору сучасної герменевтики, суб'єктивно-історичне розуміння права дає лише поверхове знання. Досліджуючи духовну культуру суспільства з її смисложиттєвими цінностями, можна досягнути право як «факт душі» [20, с. 25]. Б. Сашків стверджує, що «сімейне господарювання є для українського етносу найбільш традиційним способом життєдіяльності», в обрядовій культурі образ «добраго господаря» тісно пов'язується не лише з сімейним добробутом, але й з суб'єктом розвитку сім'ї, її зв'язків з сусідами в сільській громаді і суб'єктом політичних відносин, який має представницьку владу в громадському самоуправлінні [21, с. 91–92].

Сільська громада найбільш консервативна і водночас чутлива до зміни суспільно-політичного устрою держави. Проте втрата національної державності не завдала істотних руйнувань у традиційному хліборобському житті. Селяни відповідно до усталених норм і правил продовжували обробляти землю, відтворювати та примножувати багатство. М. Грушевський пише, що суспільно-політичні підвалини, що лежали в основі державного життя, далі розвивалися невпинно. На кінець XI – початок XII ст. припадає найінтенсивніший розвиток держави і приватного права, а з XI по XIII ст. – інтенсивний розвиток землеробської і ремісничої культури та мистецтва [22, Т. 3, с. 50]. Безперечно, що в Києворуський період селяни сформували досить стійкі культурні традиційні цінності, в яких інтегрувалися і руське право, і християнська релігія, і власні здобутки у сільському господарстві та у політичному устрої, пов'язаному з монетарною економікою. Останнє сприяло інволюційній трансформації сільської громади в корпоративного суб'єкта землеволодіння і землекористування. Отже, дух селянської обрядовості – це торжество приватної власності на землю, яку обробляє сім'я та творить свій добробут. Ідея приватної земельної власності виражається художньо-естетичною та всією матеріальною культурою, що закріплюється традицією. «Ідея приватної власності володіла простою очевидністю, незалежно від наявних юридичних фікцій» [17, с. 457]. Загалом монетарна економіка Київської Русі та правові норми регулювання земельних відносин створювали можливість домовлятися між суб'єктами індивідуальної господарської діяльності. Корпоративна діяльність сільської громади не перешкождала прояву волі глав сімейних дворогощарств.

Закладені в Київській Русі традиційні культурні здобутки не були знищені ні татаро-монголами, ні Річчю Посполитою, ні Російською імперією. «Статус традиції – це просто інша назва для успадкованого змісту, який іманентно властивий кожному життєвому прояву людини... Якщо говорити про розвинуте суспільство, завжди традиційний факт виступає як істотний елемент значення кожного договірного зобов'язання» [17, с. 457–458]. У контексті вищесказаного українська сільська громада як соціально-економічний і суспільно-політичний корпоративний суб'єкт зберігала в основному право земельної власності за сімейним господарюванням. Після національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького традиційні земельні відносини були відновлені і оновлені. Н. Рожков пише, що на всій обширній території українських земель «можна було відновити господарські, соціальні і політичні порядки найдавнішої Київської Русі майже в усій їх чистоті: земельні простори для видобувної промисловості були в достатку, відкривався простір для повної господарської самостійності, для цілковитої соціальної рівності, нарешті для демократичного влаштування управління і суду. Все це й було здійснене козаками»

[23, с. 120–121]. Українська сільська хліборобська громада, дотримуючись традиційних принципів приватновласницьких земельних відносин і демократичних форм урядування та спираючись на правові норми «Руської Правди» і Литовських Статутів, засвідчила свою стійкість навіть при втраті національної державності, виявила спротив до спроб поневолення польською шляхтою і російським самодержавством. Найбільшою мірою це засвідчила козачина, яка практично відродила рівні права всіх селян на земельну власність і формування інститутів самоврядування, «вся система була виборна: селяни вибирали своїх старших і членів копного суду, так само чинили міщани й козаки. Духовенство також обиралося, зокрема священики приходів» [24, с. 43].

У Московії все більш зміцнювалося самодержавство, деспотизм, закріпачення селян. Як стверджує Г. Волков, Іван Грозний зруйнував вольності республік Новгороду і Пскова. Борис Годунов відмінив «Юрьев день» (право вільного переходу селян. – Авт.). Василь Шуйський вперше оголосив себе самодержцем, Петро I – імператором. Історія часів Петра є «всезагальним рабством», «всі верстви, скуті без розбору, були рівними перед його дубинкою», «все дрижало, все безмовно корилося». Нарешті, Катерина II «роздарувала мільйон державних селян (тобто вільних землеробів) і закріпачила вільну Малоросію». Ось «прогрес» по-російськи. До того ж у Росії не було феодалізму в тому вигляді, в якому він існував, наприклад, у Франції, де феодали були незалежні від центральної влади, а «королі, яких спочатку обирали власники, були самовладні лише на власних ділянках». Тому у Франції запанувала революція, а в Росії все більше зміцнювалося самодержавство [25, с. 125–126].

Для того щоб глибоко і всебічно осмислити і зрозуміти значення внеску українських сільських хліборобських громад у збереження і трансформацію правової культури, що сформувалася в Київській Русі, і Великого князівства Литовського в межах європейської цивілізації, варто об'єктивно оцінити спадок культури землеробства та дух демократії, який постійно відтворював інститути місцевого самоврядування. Сільська громада становила соціальне ядро національної держави. Українська сільське господарство було найбільш потужною в Європі галуззю суспільного виробництва і водночас таємницею всієї національної духовної культури, в якій тісно поєднувалися індивідуальне приватновласницьке сімейне господарство, сільський громадський устрій, висока моральність та невичерпна любов до землі. Лише внаслідок скасування Козацької держави Росія використала економічний і соціокультурний потенціал українського хліборобського народу і стала званою в Європі як постачальник сільськогосподарської продукції. Козацьке суспільство було у формі нації, оскільки мало свою державу, право, еліту і, найголовніше, козацьку самосвідомість, в той час як Московія не мала повної національної структури, зокрема інтелектуальної еліти. «Московська держава з її виникненням виявилась позбавленою інтелектуальної еліти; безграмотність московських аристократів-бояр відзначають усі історичні джерела» [26, с. 142]. Московія всі завоювані різноетнічні спільноти з різними звичаями, традиціями іменувала «російським народом» від назви держави. В Україні – держава від назви народу і землі. Українство буде «свої групи з традиціями в тій чи іншій державній системі. Кооперативні групи (давніше чумацькі), освітні («Просвіта»), давніші братства), військові (традиції окремих частин, як, наприклад, від 1917 р. Запорозький корпус) і т. д. Це все діється і зростає на підлозжі прастарих сільських громад-груп» [9, с. 152–153]. Отже, духовна землеробська культура має свого суб'єкта з його традиційною ментальністю, здатною зрозуміти юрисдикцію права – цього найскладнішого феномена державно-правової культури.

Вкрай важливо розвинути духовну культуру, тісно пов'язану із загальноновизнаними нормами правового регулювання земельних відносин, дух яких став властивістю мислення в кінці XIX – на початку XX ст. Сила приватновласницької земельної рефлексії містилася упродовж всієї історії українського народу та його найбільш чисельної соціальної верстви – селян. Для селян-хліборобів традиція одухотворення приватновласницького господарювання тісно пов'язана з культом своєї землі, зібраної пшениці, рідної домівки та сім'ї. На початку XX ст. серед представників українського державотворення уряд гетьмана П. Скоропадського закладав правові підвалини того цивілізаційного, роздвоєного між українською громадою і російською общиною, динамічного і самостійного статусу української нації, в якому селянин має бути господарем на своєму полі й у своєму домі. Саме на цьому етапі уряд української держави прагнув розв'язати взаємини із сусідами на міжнародно-правовому рівні, а відтак заручитися підтримкою європейських країн у боротьбі проти російського більшовизму й українського соціалізму. До останніх часів українське селянство прагне будувати сільськогосподарську галузь виробництва з традиціями європейської правової культури, в якій приватна власність, економічна свобода, політичні і громадянські права селян забезпечені конституційним правом.

Висновки. Вищесказане дає підстави стверджувати, що, по-перше, поняття «сільська громада» цілком і повністю за своїм змістом відрізняється від «російської поземельної общини».

В українській сільській землеробській громаді як одиниці самоврядування приватновласницькі сімейно-господарські відносини були домінуючими. По-друге, українська землеробська сільська громада з її приватновласницькими земельними відносинами закріпила правові норми Литовських Статутів у повсякденну виробничу суспільно-господарську практику та духовну землеробську обрядову культуру, що сприяло її традиціоналізації, консервації та передачі від покоління до покоління, зберігаючи індивідуалізовану форму приватного землеволодіння.

Список використаних джерел:

1. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : навчальний посібник / С.В. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
2. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М. : Госполитиздат, 1953. – 569 с.
3. Веллнер А. Модели свободы в современном мире / А. Веллнер // Социологос. Вып. 1 : Общество и сфера смысла. – М. : Прогресс, 1991. – 218 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
5. Ребет Л. Формування української нації / Л. Ребет. – Мюнхен : Сучасна Україна, 1951. – 59 с.
6. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т. VI. Специальные курсы / Под ред. В.Л. Янина; Послесл. Р.А. Киреевой; Коммент. сост. В.Г. Зими́на, Р.А. Киреева. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
7. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен / М.Н. Покровский. – Т. 1. – М. : Госиздат, 1922.
8. Ващенко Г. Виховний ідеал // Матеріали для вишколу керівників Осередків СУМ-у. – Вип. 3-4. – Мюнхен, 1950. – Ч. 1. – 100 с. – Ч. II. – 94 с.
9. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 307 с.
10. Богданов В.В. Этническая и эволюционная история Руси / В.В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – 272 с.
11. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
12. Вернадский Г.В. Киевская Русь / Г.В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – 448 с.
13. Шелухін С. Історично-правні підстави Української державності / С. Шелухін. – Вінніпег, 1929. – 28 с.
14. Стебельський Б. Ідеї і творчість. Збірник статей та есеїв / Б. Стебельський. – Торонто, 1991. – 352 с.
15. Драгоманов М.П. Пропащий час. Україні під Московським царством (1654–1876) / М. Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
16. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
17. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии / А.Н. Уайтхед ; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.
18. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу : Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
19. Братко-Кутинський О. Феномен України : наукове дослідження / О. Братко-Кутинський. – К. : Газета «Вечірній Київ» : Українська академія оригінальних ідей, 1996. – 304 с.
20. Кузнецов В.Г. Герменевтика: от конкретной методики до философского направления / В.Г. Кузнецов, А.Н. Попович // Философия науки. – Волгоград : ВА МВД России, 2006. – 120 с.
21. Шашків Б. Мистецтво та естетика в праукраїнській культурі / Б. Шашків. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2002. – 143 с.
22. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 томах, 12 книгах / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1991–1998.
23. Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). Т. 2 / Н. Рожков. – 3-е изд. – М. – Ленинград : Книга, 1930. – 370 с.
24. Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор української держави // Розбудова держави. – № 9. – 1993. – С. 43.
25. Волков Г. Три лика культуры / Г. Волков. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – 335 с.
26. Гейченко В. Феномен російської інтелігенції // Сучасність. – № 9. – 1993. – С. 142.